

II

2/389384

Maksim Gorki ja Eesti*

M. Gorki osast eesti kirjanduses ja elus

II. 1908—1918

ARHIIVKOGU

evolutsioonide vaheajal üle maa laotunud reaktsiooni ajal selgitas üks autor Gorki mõju tõusu või langust ühenduses ühiskondlike sündmustega omal viisil nii: «Põhjas» olevat «omal ajal Eesti näitelaval tõesti sensatsiooni sünnitanud». Siis, revolutsioonielisel ajal, olevat Satinis ja Lukaas nähtud «tulevikukorra prohvetisi», ja sellepärast olevat «kõik» seda näidendid hea meelega vaadanud. Kuid «nüüd» olevat olukord teine: «Nüüd on «punased aastad» mööda, seltskonna üldine meeleolu muutunud, lootused tuleviku korra kiire maksmapanemise ja usk õndsakstegevate formelite sisse kadunud, ning selgesti tundub nüüd, et «Põhjas» oma endise ideelise aupaiste publikumi silmis on kaotanud... Liiga vähe leidub praegu neid, kes Gorki kunstist niisugusel kujul, nagu ta ennast «Põhjas» avaldab, esteetiliselt maitsta oskaksivad.»¹ See oli väikekodanlike kihtide äsja tekkinud ja juba kindlustunud püüde reaktsiooniga kohaneda. See ei takistanud siiski noorendatud «Vanemuise» teatril teose lavastamist, samuti kui maa põliste patriarhaalsete olukordade kui õnneallika näitajal «Postimehel» ka seda tükkki isegi soojalt soovitamast: «Igaüks huvitab ük s i k u l t oma saatuse poolest,» öeldakse näidendi tegelestest, «ja aitab kaasa kogumõj uks, mida vaatama ja kaasa tundma minna tungivalt soovitada võib.»²

Kuid üsna varsti kuuleme eesti trükisõnas ainukordselt ränka «ümberhindamist» näidendile, mis aastate kestel oli ka Eestis suuri rahvahulki kaasa kiskunud. Selle töö tegi endale kergeks Peterburi eesti asjaarmastajate näitejuht Otto Peterson, kes selle näidendi kunstiväärtust üldse eitas.³

Eesti kodanlik ajakirjandus läks Gorki vastu kord-korralt külmemaks. Gorki teoste avaldamine jäi üha harvemaks. See maitsemuutus ei toimunud iseseisvalt. Venemaa keskuste ajakirjanduse sagedane vaenulik suhtumine Gorkisse oli siin kaudseks teenäitajaks.

M. Gorki suure, mitmeaastase triumfikäigu ajal kuni revolutsiooni kaotuseni ei sõandanud vene ajakirjandus kuuldavale tuua vaenulikke häáli Gorki vastu. Revolutsioonilised meeleolud haritlaste suurtes hulkades, käärimised üliõpilaste ja keskkooliõpilaste seas tegid tol ajal otse võimatuks reaktsiooni meeleavaldused Gorki kui vabaduse ja revolutsiooni lauliku vastu.

Gorki «ümberhindamise», «Gorki lõpu» kuulutamise alustas kodanlikus ajakir-

* Algus vt. «Looming» 1959, nr. 7, lk. 1077—1096.

¹ «Põhjas». Mõtted ja mälestused «Vanemuise» ettekannet vaadates. (Eesti ajakirjaniku päevaraamat.) «Postimees» 5. XI 1909, nr. 254.

² A. Jürgensteinl, Maksim Gorki «Põhjas». «Postimees» 16. XI 1909, nr. 237.

³ Otto Peterson, On siis midagi uut juurde tulnud? «Tallinna Teataja» 16. II 1910, nr. 3. Seal seisab: «Mina tean kunstiajaloo ainult ühe juhtumise, kus kirjanik suurt kirjutada l u b a s. See oli Maksim Gorki. ... Tükk tegi küll suurt lärmi, kuid kunstitöö ei ole ta sellegipärast.»

anduses oma aja tuttav kriitik D. Filosofov. Kriitik lähenes löögiandmiseks Gorkile selja tagant. Ta tunnustas küll näidendi «Põhjas» kunstilist väärtust, nimetades seda ühtlasi Gorki loomingu kõrgpunktiks⁴, siis aga hakkas kirjanikku näilise analüüsiga moraalselt tapma, tõlgitsedes teda individualistiks-anarhistiks, Nietzsche vahetuks mõjualuseks, kes ei olevat aga puhtaks individualistiks jäänud: «Gorki ei suutnud oma individualismi mõtestada. Ta ühendas seda puhtvälist, mehaaniliselt käibeloleva materialismiga, ja langes kõige madalamasse labasusse. Kõik, mis tal kui kunstnikul on olnud eradat ja julget, on kadunud.»⁵ Eriti vastumeelsed olid tagedale kriitikule Gorki publitsistlikud kirjutused, kõigepealt need, mis on ühenduses Ameerika-reisiga. Näidendi «Suvitajad» kohta andis ta hävitava otsuse: «See on väljaspool kirjandust. Lapselik tehniline abitus, näitelavatingimuste täielik mittemõistmine, Tšehhovi naiivne jäljendamine, ja seejuures mitte ta tugevuse, vaid ta nõrkuse matkimine — kõik see võtab «Suvitajailt» igasuguse kirjandusliku tähtsuse.»⁶ Suure ajaloolise mõjuga hünni «Inimene» ristis see oma aja tagedaim arvustaja... «banaalsuse kvintessentsiks», ja hoopiski mitte esteetilisest vaatekohast⁷. Nüüd hakkas see n. ö. arvustaja nõudma «tegelikkuse» «õiget» peegeldamist, teiste sõnadega — reaktsioonilise tegelikkuse täit tunnustamist. Filosofov kujunes Gorki eitamise kaudu reaktsiooni juhtijaks kirjanduslikus elus.

Nihilistlikult karjuva Gorki-eitamise vastu astus väga mõjukalt välja Arkadi Gornfeld⁸. Meetodilt küll eklektik, kes suhtus kriitiliselt ka Gorki loomingsusse, astus see sügava humanistliku veendumusega, suure eruditsiooniga ja erksa kunstimeelega kriitik välja kõigepealt nende vastu, kes väitsid, nagu oleks Gorki romaan «Ema» kirjaniku languse näitaja. Vastupidi, kinnitas Gornfeld, just «Ema» avaldub Gorki suur ja terve loomingu⁹.

Neil aastail oli legaalne töölisajakirjandus reaktsiooni poolt peaaegu hävitatud, marksistliku kriitika hääli ei saanud kuigi laialt kuuldavaks. Vastukaaluks reaktsioonilisele kriitikale hindas G. Plehhanov näidendit «Vaenlased» «suurepäraseks kunstiteoseks»¹⁰. Energilisemalt kui keegi võttis Lenin Gorki oma kaitse alla ja sidus ta loomingu proletarise vabadusvõitlusega, tehes ühtlasi kõik võimaliku Gorki vabastamiseks ebatervete filosoofiliste mõjude alt: «Liiga tugevasti on seltimeses Gorki oma suurte kunstiteostega sidunud end Venemaa ja kogu maailma tööliiskumise...» ütles Lenin, lisades sellele varsti juurde: «Gorki on kahtlemata proletarise kunsti suurim esindaja, kes on selle jaoks palju teinud ja veel rohkem võib teha.»¹¹

Gorki avalik eitamine leidis järgnevatel aastail omataolise täienduse veel igalaladeset väärmõistamine levitamisega, samuti ka tõeliselt mõnevõrra ebaõnnestunud teoste kõrgemale asetamisega küpsetest ja ideetihedast teostest. Seda teed läks kord isegi suur kriitik Lunatšarski, asudes seisukohale, nagu oleks Gorki «Patutunnistus» kunstiliselt kõrgemal kui «Ema»¹². Selle seisukohaga oli Filosofov juba varem esinenud¹³. Vulgarisaatorlike kriitikute poolt esitati Gorkit parimal juhul

⁴ Д. В. Filosofov, Слова и жизнь. СПб 1909, lk. 50, 51.

⁵ Sealsamas, lk. 78.

⁶ Sealsamas, lk. 38.

⁷ Sealsamas, lk. 43.

⁸ Ekstlikult kinnitab B. Linde («Eesti Kirjandus» 1910, lk. 218), nagu oleks ka Gornfeld Gorki languse väitja.

⁹ А. Горнфельд, Книги и годы, т. I. СПб 1908, lk. 109, 110.

¹⁰ Г. В. Плеханов, Избранные философские сочинения, т. V. Москва 1959. (К психологии рабочего движения, 1907). Lk. 527.

¹¹ V. I. Lenin, Teosed, 16. kd., lk. 91 ja 188. Esimene väljendus on 1909., teine 1910. aastast.

¹² Литературный Распад. Книга первая. СПб 1908, lk. 35.

¹³ Д. В. Filosofov, Слова и жизнь (Евсей и Матвей), lk. 104.

«töölissõbraliku» kirjanikuna, eitades Gorki uut kvaliteeti, eitades ta ideoloogiat, ta sidemeid töölisklassiga. Nii asetab J. Steklov Gorki ühte ritta temast erinevate mitmevärviliste kirjanikega: «... suurimad kaasaja kunstnikud Hauptmann, Gorki, Zola oma elu lõpp-perioodil, Anatole France, Mirbeau, E. de Amicis avaldasid enam või vähem selgesti oma suhtumist töölisklassi võitlusse ja lootustesse»¹⁴. Teised asetavad Gorki ühele tasemele ideetu ja laostuva Artsõbaševiga, mõlemaid ühte viisi kiites (Voitolovski)¹⁵. Selles avaldus pseudomarksistlike kriitikute Gorki-revideerimine, sageli umbselt dogmaatiliste väidete najal. Väärmõistmisi hõlbusid omaajaga Gorki enese mõned ideoloogilised eeskäigud.

Eesti kirjanduslik mõte oli kahekümnenda sajandi esimese kümnendi kestel eriti vene kirjanduse hindamisel mõnel määral provintsi asendis; sinne kirjanduslik mõte liikus Venemaa suurte keskuste kirjandusliku mõtte jälil kergemini kättesaadavate väljaannete, eeskätt vene kodanliku kirjandusliku mõtte mõjul.

Eestis valitsevast kirjandusehindamisest saame mingi pildi Eesti Kirjanduse Seltsi koosolekutest, kus avaldati arvamusi väga mitmekesiste kultuuriküsimuste üle. Nii märgiti juba 1908. aastal peetud koosolekul eesti näitekirjanduse käsitelja K. Menningu poolt M. Gorki näidendit «Suvitajad», mille tõlge oli eelmisel aastal trükist ilmunud. «Suvitajate» kui ka ühe teise tööpoolest ilmetu tõlkenäidendi kohta otsustas aruandja: «... on halvad tükid, tähtsuseta»¹⁶. Protokoll ei esita küll kõneleja vahetuid sõnu, ja ettekande järjest selgub, et Menning seletas ka ühe äpardunud näidendi ebavoorusi Gorki ja ta näidendi «Põhjas» mõjuga. Seejuures oli Menning kaugel Gorki teose eitamisest, ja varsti asuski ta ise selle lavastamisele: «Tema «Põhjas» on kui kurb laul, mis naturalismusest üle viib. Gorki mõju ei oleks selle poolest halb: ta juhataks kirjanikka oma naturalismust parandama, kuid õnnetuseks aimavad meie kirjanikud ainult Gorki vigasid, tema iseäralist rääkimise viisi järele.» Samuti väitis tema jälil A. Jürgenstein, nagu oleks «Põhjas» avaldanud eesti näitekirjandusele sellepärast halba mõju, et seda oskamatult jäljendati. Väärtuslikesse teostesse ei ole Gorki mõju igatahes pääsenud ja nähtavasti piirdub jäljendamine peamiselt käskkirjadesse jäänud katsetega. Liialdatuna näib veidi enne seda ka A. Kitzbergi kurtmine, nagu jäljendaksid «kõik» Gorkit ning sellepärast temal ei olevatki menu loota¹⁷.

Kuna eesti kirjandusküsimusi käsitlevais kirjutustes neil aastatel Gorkit võrdlemisi harva mainiti, siis väärib peatuda noore Friedebert Tuglase korduvalt, kord-korralt ennast parandavalt sõnavõttudel. Ka tema kõneleb pooljuhuslikult Gorki kriisist, «vindumisest»¹⁸. Varsti hindab ta pooldavalt Gorki tendentsi tema kahes hilisemas teoses, kaasa arvatud romaan «Ema», ja viimaseid E. Vilde «Lunastusega» võrreldes leiab neist tunnustust vääriva idee: «Neis kõigis valitseb ühine tendents: tõus ebateadliku elu sügavusest äratundmispuu viljade poole.»¹⁹ Tuglas väidab neil aastatel, et proletariaati huvitab vähem tema elu täpne kirjeldamine kui need teosed, mis tööliste tuleviku näitavad. «Vaevalt peavad ka töölised meotodikindlat realistlikku kirjandust oma tundeuste väljendajaks. Nad loevad seda ainult niipalju, kuipalju see nende eneste romantilisele määsutundele

¹⁴ Литературный Распад. Книга первая, lk. 35. (Muide, Zola viimased teosed on töölisklassi võitlusest hoopis eemal; kunagi ei olnud töölisklassile lähedal E. de Amicis.)

¹⁵ Литературный Распад II. СПб 1909, lk. 54.

¹⁶ Eesti Kirjanduse Seltsi protokollid, 1908. Kuukirja «Eesti Kirjandus» hinnata kaasanne, lk. 23.

¹⁷ A. Kitzberg O. Petersonile 13. XII 1907. Tsiteeritud: V. Altoa, August Kitzberg. Tallinn 1960, lk. 330.

¹⁸ «Noor-Eesti» III. Tartu 1909, lk. 165.

¹⁹ «Eesti Kirjandus» 1910, lk. 298. Tsiteeritud hilisemat redaktsiooni: Kriitika IV, Tartu 1935, lk. 54.

toitu annab, nende elukibeduse mürki veel vägevamini lainetama paneb.»²⁰ Tegemist on siin tolle aja naturalismi poolt mõjutatud realismitõlgitsusega, kus oli määravaks tegelikkuse kirjeldus, mitte aga sellest tõusvad ideed, eriti mitte tuleviku nägemused. Tõeliselt nimetabki Tuglas siin lahendusetoojana Gorkit, ja tösi küll, ebamääraselt — esimese kümnendi lõpus jõuab ta järele neile Gorki loominguilistele ideedele, millega viimane oli juba rajanud sotsialistliku realismi nurgakivi.

Reaktsiooni algusest peale ei esinenud Gorki teoseid mainimisväärselt eesti töölislväljaannetes. Nii ei ilmunud J. Lilienbachi väljaannetes 1916. aasta lõpuni Gorki tõlkeid. Ka muidu oli kirjanik vähese tähelepanu osaline. J. Elbe, «Suvitajate» tõlkija, otsis tuleviku draama idusid oleviku näitekirjandusest, ja sellega ühenduses mainis ta kolme «proletaarset kirjanikku», kes «tõetruult töölisklassi puudusi ja võitlust tuleviku eest kujutavad». Selliseiks kirjanikeks pidas ta Gorkit ning belglasi Verhaerenit ja Lemonnier'd²¹. Selle vastuoksusliku kolmiku koosseisamisega osutas autor väga küsitavat arusaamist proletaarsest kirjandusest ja ilmselt ei rahuldanud teda seejuures Gorki täielikult. Seevastu leidis ta Verhaereni näidendis «Koit» arvatava uue stiili, ning just selle luuletaja asetas autor draamakirjanikuna teistest kõrgemale: «Tema töödest leiame ütetusviisisid, mis paari lausega praeguse korra vastuoludest ja traagikast niisuguseid sügavusi avavad, nagu ükski teine kirjanik enne teda veel kätte ei ole saanud.»²² On muide tähelepanav, et peale ühe «Põhjas» lavastuse «Valvajas» ei esitanud Gorki näidendeid ka Tallinna töölisnäitelavad. Gorki oli jäänud unarusse ka seal, kus ta loomulikult oleks pidanud mõju avaldama: töölise väljaannetes ja töölise näitelaval.

Narva «Kiir» (koos oma teisi nimesid kandvate järglastega) tõi mitmel korral teateid Gorkist, kuid mitte ta tõlkeid ega pikemaid kirjutusi temast. Järgnevalt Esimese maailmasõja aastail tundis demokraatlikus mõttesfääris liikuv Otto H. Münther huvi Gorki kui publitsisti vastu, eriti ta sõjavastase publitsistika osutes, millest kõneleb Müntheri kirjavahetus kui ka hilinenult trükkis avaldatud kokkuvõtte Gorki artiklist²³. M. Gorki sõjavastase publitsistika üldsõnalisemaid avaldusi jõudis ka eesti kodanlikku ajakirjandusse^{23-a}.

M. Gorki avaldas laialdast mõju ühiskondliku mõtte alal Esimese maailmasõja ajal ajakirjas «Letopiss», mida toimetati tema lähemal osavõtul. Ajakiri ei olnud parteiline, kuid Lenin hindas seda kui vaba mõtte esindajat: «Venemaa legaalne ajakirjandus omandab erilise tähtsuse ja sellepärast muutub ka õige joone küsimus veelgi tähtsamaks...»²⁴ Kui palju Gorki ei komistanudki kaastöölise valikus, püüsid ajakirjas tänu temale kindel sõjavastane ja imperialismivaenulik meelsus ning rahvaste sõpruse vaim. M. Gorki püüdis ajakirja kaastööliseks saada suuri lääne-eurooplasi — näiteks Romain Rolland'i ja Bernard Shaw'd. See ajakiri avaldas mitmekülget mõju Eestiski, eriti suhtumises imperialistlikku sõjasse.

Kui eelmised üheksa aastat (1899—1907) olid M. Gorki teoste eesti tõlgete poolest viljakad ja kui Gorki just neil aastail astus sügavale eesti lugejaskonda, siis kõnesoleva kümne aasta (1908—1918) kestel, seega kaasa arvatud ka revolutsiooni-

²⁰ Natuke helisemisest ja salvamisest. Artikkel ilmus «Päevalehes» 1910. Tsiteeritud väljaandest: Kriitika VII, Tartu 1936, lk. 33.

²¹ J. E., Tuleviku teater. «Edasi» VII, J. Lilienbachi toimetatud. Tallinn 1914, lk. 22.

²² Sealsamas, lk. 25.

²³ O. H. Müntheri kirjad H. Öiglasele. KM KO, f. 189, M 1:3.

^{23-a} Maksim Gorki arvamine sõjast. «Tallinna Teataja» 31. X 1915, nr. 251.

²⁴ V. I. Lenin, Teosed, 35. kd., lk. 191.

aasta, ilmus peale kordustõlgete ainult viis väiketeost: «Tütarlaps» («Virulane» 1910), «Hingevaev» («Kaebed» — «Sädemed» 1912), «Muinasjutt» (vene muinasjutt nr. XIV, «Rahvaleht» 1917), itaalia muinasjuttude teine jutt («Naiste Töö ja Elu» 1917) ja «Pepe» (itaalia muinasjutt nr. XXVI, «Tööline» ja «Maatamees» 1918). Varem eestikeelses tõlkes avaldatud teostest ilmus uusi tõlkeid: 1. «Tark» (1908), 2. «Kord sügisel» («Sügisel», 1908, 1910), 3. «Kakskümmend kuus ja üks» (1909), 4. «Siisikesest, kes valetas, ja rähnist, kes tõtt armastas» («Lugu valetajast pajulinnust ja tõearmastajast rähnist», 1910), 5. «Inimene» (1910), 6. «Kuradist» (1912), 7. «Khaan ja tema poeg» (1917), 8. «Laul tormilinnust» (1917), 9. «Muinasjutt Hallist» (1917). Seejuures tõlked üldiselt ei astunud senisest tasemest kõrgemale, vaid näiteks «Inimese» ja «Tormilinnu» tõlge jäid endistest mahagi.

Gorki kordustõlgete avaldajateks neil aastatel enne revolutsiooni olid Pärnu väikeleht, väheleviv pühadealbum või juhusliku sisuga kalender. Kahel juhul on tegemist suurte päevalehtede perekonna-väljaannetega, ühel juhul Tartu, kahel juhul Tallinna väheleotava ajalehega. Töölislehed võtavad Gorki oma hoolele 1917. aastal.

Eesti teatriga oli M. Gorki — ja nimelt näidendi «Põhjas» kaudu — kokku kasvanud juba enne eesti tõelise kunstiteatri sünni. Sellepärast oli endastmõistetav, kui «Estonia» teater võttis teose uuesti oma repertuaari. «Põhjas» uue lavastuse esietendus oli 4. märtsil 1907, ja olgugi et selle lavastuse puhul ei tekkinud enam sellist elevust kui mõni aasta varem — raske reaktsioon rõhus nüüd kõiki eluavaldusi —, jäi näidend ometi repertuaari püsima ja seda esitati mitmel järgneval aastal. Näidendi vastu näis ikka olevat ülemaaline huvi. 1909. aasta suvel ja talvel mängiti seda teost Kuressaare Eesti Seltsis. A. Wiera, kes pärast uue «Vanemuise» avamist jätkas «Bürgermusses» oma teatrit, esitas märtsikuus 1908 «Põhjas» uuendatud lavastuse, mis ei leidnud küll suuremat tähelepanu kui ta muudki viimased etendused. K. Menningu juhitud «Vanemuine» jõudis oma neljanda hooaja algupoolel, 1909. aasta oktoobris, näidendi «Põhjas» esietenduseni. Üliõpilasest asjaarmastajad esitasid Tartus samal kuul vene keeles M. Gorki näidendi «Päikese lapsed».

«Vanemuise» lavastus ei kujunenud rahva üldise huvi objektiks selletaoliselt kui Tallinnas, ja vaevalt taotleti uues olukorras selle lavastusega midagi erilist. Kui varem püüti näidendit tõlgitseda mingi kauge maa peegelpiltideks, mitte tüüpilisteks piltideks meie kaasaja elust, siis rõhutas ajalehearvustus ka sel korral vene spetsiifikat liiga sügavalt, hoiatades koguni «põhjamineku» eest omal viisil²⁵. Teine ajalehearvustaja pidas «Põhjas» suureks teoseks, kuid rõhutas juba esilavastuse eel ja ajal lendulastud mõtet, nagu ei näitaks näidend väljapääsu olukorrast²⁶. Nüüd ei olnud ümbruse elus revolutsioonilist lahendust avalikult näha, ja see võis näidendi mõju kahandada. Kuid kuni järgmise revolutsioonini oli «Põhjas» üks neid väheseid näidendeid, mis oma kunstilise ja ideoloogilise jõuga teatrikülastajate hulki mõjutas. Kui see otse ei aidanud revolutsioonilist tuld tuha allgi alles hoida, siis igatahes hoidis see värskena kapitalismi kui inimvaenuliku süsteemi tunde.

Ammune oli Gorki huvi Venemaa rahvaste kirjanduse vastu, nagu ta huvid hõlmasid üldse väga laiu alasid. Juba sajandi alguses oli ta plaanitsenud «Znanije»

²⁵ KAH, Maksim Gorki «Põhjas». «Postimees» 19. X 1909, nr. 239.

²⁶ Homo, Gorky «Põhjas» «Vanemuise» näitelaval. «Rahva Päevaleht» 22. X 1909, nr. 238.

kirjastuse abil avaldada juudi, tatari, gruusia, poola, läti ja armeenia kirjanduse tõlgete kogumikke. Ta olevat koguni juba terve rea tõlkeid lasknud valmistada ning selleks suure summa isiklikku raha kulutanud. Saabunud tõlked ei olevat teda rahuldanud, ja seekord jäigi kavatsus teostamata. Hiljem kirjas V. Veressajevile (1912) andis ta nõu äsja asutatud kirjastuses avaldada üksikute rahvuste ja maa-alade kogumikke — nii Siberi, valgevene, ukraina, läti ja tatari kirjandust —, pidades ühtlasi kergeks armeenia, soome, gruusia ja poola kogumike koostamist. Gruusia almanahh oli M. Gorki abiga juba koostamisel, kuid pärast tõlgete organiseerija N. Kandelaki surma jäi asi soiku²⁷. Selle järel pöördusid Gorki poole mõned armeenia kirjanikud oma almanahhi koostamise ettepanekuga, ja et V. Brjussov samal ajal oli asunud armeenia luuleantoloogia koostamisele, siis tehti osa tööd koos. Selle töö tulemusena ilmus suurepärane armeenia luuleantoloogia ja selle kõrval Gorki kavatsatud almanahhide seeria esimene raamat — armeenia kirjanduse valimik²⁸. Enam kui 400-leheküljelise raamatu alguses olid D. Ananuni kirjutus «Armeenia küsimus Venemaal» ja armeenia kirjanduse ajalooline läbilõige P. Makintsjanilt. Almanahhis on kolmeteistkümne kirjaniku teoste tõlkeid — luulet, proosat ning näidendeid —, nende hulgas suurte luuletajate O. Tumanjani ja A. Isaakjani luuletuste üldiselt heaks tunnistatud tõlkeid väljapaistvailt vene luuletajailt.

Armeenia almanahhile järgnes läti kirjanduse valimik. Juba kestis Esimene maailmasõda aastate kaupa, ja nii armeenlased kui lätlased olid sattunud sõjast kõige rohkem kannatanud rahvaste hulka. Läti kirjandusloolane J. Janson koos D. Stučka, P. Stučka, A. Kuršinski ja A. Priedkalniga oli koostanud rikkaliku valiku läti kirjandusest uema ajani ja kirjutanud pikema kirjandusloolise sissejuhatuse. Nagu nimedki näitavad, koostasid läti antoloogia eeskätt läti marksistid. Luuletõlgete redigeerimine oli V. Brjussovi hooleks, kes ühtlasi tõlkis hulga värsse, proosatõlkeid redigeeris M. Gorki²⁹. Umbkaudu samas suuruses jõudis alles revolutsiooni ajal ilmuda soome antoloogia M. Gorki ja V. Brjussovi ühisel toimetusel. Selle koostamisest-toimetamisest võtsid osa dr. V. Tarkiainen, kellelt on kirjanduslooline sissejuhatus, ja Helsingi ülikooli vene keele lektor V. Smirnov³⁰. Mõlemad antoloogiad olid teatud viisil eeskujuks ka eesti antoloogia kavatsusele, mis omakorda tõi M. Gorki huvisfääri eesti kirjanduse.

Läti kui ka eesti antoloogia osas võis üritust kiirendada juba kadettidest professorite algatusel valminud kogumik³¹. See oli pealkirjaga «Otetšestvo» (Isamaa), kavatsatud mitmekõitelisena. Esimene köide ilmus Petrogradis 1916. aastal 2500 eksemplaris ligi 600-leheküljelisena ja andis materjale soome, eesti, läti, leedu, «väikevene», s. o. ukraina, juudi, poola ja gruusia kirjandusest — iga rahva kirjanduse kohta väikese ülevaate ja mõned tõlked. Eesti kirjanduse lühiülevaate oli kirjutanud lektor J. Jõgever, kes raamatu üldidee kohaselt väitis: «eestlaste hulgas on kogu tähelepanu pööratud ühele asjale — et jõukohaselt ja võimaluste järgi kaasa aidata võidu saamiseks vaenlase üle»³². Seega taheti ka eesti kirjanduse

²⁷ В. Голубев, Горький и «Знание». «Звезда» 1938. Tsiteeritud: Н. К. Пиксанов, Горький и национальные литературы. Ленинград 1946, lk. 114.

²⁸ Сборник армянской литературы. Под редакцией М. Горького. Книгоиздательство «Парус» А. И. Тихонова. Петроград [1916].

²⁹ Сборник латышской литературы. Под редакцией В. Брюсова и М. Горького. Петроград [1916].

³⁰ Сборник финляндской литературы. Под редакцией В. Брюсова и М. Горького. Eessõna all: Петроград, июнь 1917. Eessõna järgi oli raamat trükki antud enne revolutsiooni.

³¹ Отечество. Пути и достижения национальных литератур. Национальный вопрос. Под редакцией И. А. Водуэн де Куртенз, проф. П. А. Гредескула, В. А. Гурвича, кн. П. Д. Долгорукова, проф. В. Н. Сперанского. Том первый. Петроград 1916.

³² Отечество, II osa, lk. 89.

esindajaid rakendada selle sihi teenistusse, mida tol ajal sõnastati «kõik sõja heaks», mis eeldas ka igasuguste «poliitiliste tülide» ja muidugi tsarismivastase võitluse «edasiliikkamist». Tõlkes olid esitatud A. H. Tammsaare «Tähtis päev», Eduard Vilde «Kupja-Kaarli adjastaadid», katke A. Kitzbergi näidendist «Tuulte pöörises», Juhan Liivi «Igapäevane lugu», L. Koidula, Anna Haava, G. Suitsu, K. E. Söödi ja Juhan Liivi luuletusi — igäühelt üks, välja arvatud Juhan Liiv, kes oli esindatud kahe luuletusega. Tõlked olid keskmisel, osalt isegi väga madalal tasemel. Koguteose juhtiva idee andis Boriss Gurevitš, esitades tsaarivõimu ajal ideaalina kõigi Venemaa rahvaste ühendamise vene kultuuriga ja vene keele vahendusel. Kui professor Baudouin de Courtenay avaldaski klerikalismivastaseid ja rahvaste rõhumist eitavaid mõtteid, jäi koguteose toimetajate poolt ometi valitsema tsaarivõimu toetamine sõjapoliitikas ja selle huvides ka rahvuspoliitikas.

Tõsisemaid organiseeritud proteste kogumiku vastu ei saanud Eestis olla; igatahes esitas kirjanikkude ühing «Noor-Eesti» avaliku küsimuse Eesti Kirjanduse Seltsile, kes andis ka vabandava seletuse.

Gorki algatusest eesti kirjanduse antoloogia väljaandmiseks ei olnud kaua aega üldse teateid. Esimesest lühikesest teatest ei selgunud päriselt, kelle idee see oli³³. Hilisemas täiendavas kirjutuses ütleb B. Linde: «Helsingis oli Gustav Suitsule tehtud [M. Gorki poolt — N. A.] sealse ülikooli vene keele lektori Smirnovi kaudu eestigi kirjanduse valimiku koostamise ettepanek.»³⁴ Asi ei läinud siiski nii kiiresti, kui Linde kujutab. G. Suits kirjutas B. Lindele pärast seda, kui viimane oli Gorki juures käinud: «Minu ülesandeks pidi vist olema ka edustatavate autorite nimekirja kokkuseadmine. Pean tunnistama, et ma seda siiaaani veel mitte ei ole teinud; pääle muu olen tahtnud ka Vidriku [Fr. Tuglase — N. A.] Helsingi tagasi jõudmist oodata. Ta on nüüd tulnud. Nimekirja valmistame üheskoos neil päevil.»³⁵ Selle järgi peaks arvama, et antoloogia eestipoolsesse toimetusse pidi kuuluma mitte ainult G. Suits ja tema abina B. Linde, vaid ka Fr. Tuglas. Samas kirjas ütleb Suits: «Tarvis ainult nüüd — niipalju kui sõja kütkestatud aeg ja jõud seda teha lubab! — otsustatud kavatsuse täidesaatmisele asuda.» Suits oli samal ajal äärmiselt koormatud, kindlustades ennast sõjaväe ettevõtte ametnikuna mobiliseerimise vastu ja olles samal ajal keskkooliõpetaja. On siis arusaadav, kui ta tahtis teiste suuremat osavõttu kavatsuse teostamisest.

B. Linde ei ole täpne, kõneldes juba valmis valikust ja tehtud tõlgetest ajal, kui ta Peterburis Gorkit külastas (kui otsustada Suitsu kirja järgi 1916. aasta suvest). Tegemist võis olla osalise valikuga ja väheste tõlgetega. Gorki ja Brjussovi arhiiv võiksid ehk valminud tõlgete osas vastuse anda.

Hoolimata Gorki ja Brjussovi huvist eesti antoloogia vastu ei saanud kavatsus teoks. Kui toortõlkeid jõudiski Gorki ja Brjussovi kätte, võttis viimastelt esialgu väga palju aega töö läti ja soome antoloogiaga. Varsti puhkev revolutsioon tõi Gorkile uusi huvisid. Kuid eesti kirjanduslugu on rikkam fakti võrra, et Maksim Gorki koos V. Brjussoviga tundis aktiivset huvi eesti kirjanduse avarama tutvustamise vastu vene lugejale.

1917. aasta Veebruarirevolutsioon tõi Gorki elavamalt päevakorrale juba legaalse töölisajakirjanduse ilmumahakkamisega. Gorkil oli siiski alguses eri asend, mis tal ei lubanud ootusepäraselt revolutsioonis oma mõju avaldada. Teada saades Gorki iseseisvaist poliitilistest sammudest sõja ja rahu küsimustes, kirjutas Lenin suure kirjaniku varasemaistki poliitilistest kõikumistest. «Gorki pareeris need etteheited oma jäljendamatu armsa naeratuse ja otsekohease avaldusega: «Tean, et olen

³³ Bernhard Linde, Rännakuid keerises. Tallinn 1936, lk. 122, 123.

³⁴ Bernhard Linde, Kohtamisi vene kirjanikega. «Looming» 1940, nr. 3, lk. 866.

³⁵ G. Suitsu kiri B. Lindele 15, (28.) VII 1916 (ärakiri Kirjandusmuuseumis).

halb marksist. Ja siis, meie kõik, kunstnikud, oleme veidi seda laadi inimesed, kes ei vastuta oma tegude eest.» Ei ole kerge sellele vastu vaielda.»³⁶ Sellele lisab Lenin kohe juurde: «Pole kahtlust, et Gorki on määratu suur kunstiline talent, kes on toonud ja toob palju kasu ülemaailmsele proletaarsele liikumisele. Kuid miks segab Gorki ennast poliitikasse?»³⁷

Gorki «parteitu poliitika», mis viis ta oma ajalehe asutamise kaudu tegelikult oma «vahepealse» poliitilise rühma loomiseni ja vastuoludeni enamlastega, ei olnud ka Eestis nähtavasti mitte igapäevase arusaadav. Nii hindas «Kiire» toimetuse liige O. H. Münther Gorki ajalehte omataoliselt ja ootamatult kõrgelt ning soovitas erakirjas oma adressaadil see tellida — olevat parem ja huvitavam kui partei häälekandjad³⁸. Aasta lõpuks jõudis ta Gorki ajalehe suhtes küll eitavale seisukohale, kuid ometi avaldas varem «Kiires» M. Gorki ajalehte tutvustava ja pooldava kirjutuse³⁹. Kirjutus ei sisaldanud endastmõistetavalt «Kiire» toimetuse seisukohta — pealegi ajal, kui nädal tagasi oli Lenini esimene «Kiri kaugelt» ajalehes «Pravda» ilmunud. See lahkuminek peegeldas toimetuse organiseerimisperioodi raskusi, kus peatoimetaja J. Anveldi muudel aladel ülekoormatuse tõttu pääses lehte isiklikke seisukohti. Samuti avaldas O. H. Münther varjunime all pika kokkuvõtte M. Gorki sõjaaegsest kirjutusest ajakirjas «Letopiss», mis oli juba täiesti iganenud ja mille tegi veelgi iganenumaks refereerija poolt antud tõlgitus minevikule — eesti kodanliku haritlaskonna üksikute rühmade vahekorrale⁴⁰.

Ajutise eksikäigu tõttu jäi Gorki revolutsiooni võimsast voolust õieti kõrvale, ja just revolutsioonis puudus tal see tormilinnu osa, mis oli talle kuulunud vähe-malt poolteise aastakümne kestel. Kui ta jälle lendu tõusis, oli Eestis revolutsioon ja nõukogude kord pikemaks ajaks lämmatatud.

Tallinnas esitas «Pandorini» teater küll uuesti «Põhjas», samuti ka «Estonia» teater. Mõlemal lavastusel näib olnud üsna hea vastuvõtt. «Tormikotkas» kõlas uuesti korduvalt tööliste pidude ja revolutsiooniliste koosolekute eeskavades. Teadmine Gorkist kui töölikklassi ideoloogist püsis, ja varsti paneme tähele, kuidas tunti vajadust Gorki sõna järele. Eesti Tööraha Kommuuni võimu ajal tuli Gorki «Põhjas» jällegi näitelavale, seekord Tartus revolutsiooni sümbolina ja revolutsiooni traditsioonide kandjana⁴¹.

III. 1918—1940

Oma kõrvalejäämist Suurest Oktoobrirevolutsioonist ei ole Maksim Gorki tagantjärele ka ise salanud. Geniaalselt oli ta suutnud uute inimeste sündi revolutsioonilises liikumises märgata ja sellele tähelepanekule õigesti ehitanud sotsialistliku realismi loominguilise printsiibi. Ei võinud kahtlust olla küsimuses, missugusesse leeri Gorki kuulus. Kuid tal puudus siiski sügavam marksistliku analüüsi võime, kui ta ei suutnud küllaldaselt aru saada sotsialistliku revolutsiooni edasiviivaist jõududest. Temale omase avameelsusega tunnistas ta tosina aasta pärast: «Paremaks selguseks ütlen, et mind olid elu otsa rõhunud kirjaoskamatu küla valdav ülekaal linna üle, talupoegade zooloogiline individualism ja nende peaaegu täielik sotsiaalsete emotsioonide puudumine. Poliitiliselt haritud tööliste diktatuur

³⁶ V. I. Lenin, Teosed, 23. kd., lk. 318.

³⁷ Sealsamas, lk. 319.

³⁸ O. H. Müntheri kiri H. Õiglasele 2. mail [1917]. KM KO, f. 189, M 1:3.

³⁹ O. H. M., Meie ülesanded. «Kiir» 21. IV 1917, nr. 21.

⁴⁰ El Sembrador, Sulesõda hinge pärast. «Kiir» 25.—28. IV 1917, nr. 25—28. Vt. M. Горький, Две души. Летопись. Ежемесячный литературный, научный и политический журнал, издаваемый при близ. участии М. Горького. Декабрь 1915.

⁴¹ Vanemuise teater (M. Gorki «Põhjas» ettekandest). «Edasi» 6. I 1919, nr. 41.

lähedas seoses teadusliku ja tehnilise haritlaskonnaga oli minu arvates ainsaks võimalikuks väljapääsuks raskest seisukorrast, mille eriti keerukaks oli teinud sõda, muutes küla veelgi anarhilisemaks.» Sügav arusaamatus valitses tal sellepärast kogu revolutsiooni käigu suhtes, ja ta tunnistas korduvalt, et ei tunne poliitikat, veelgi enam — et tal nagu oleks «orgaaniline vastumeelsus» poliitika vastu. Ja sellepärast oli üsna loomulik, kui tema enda sõnade järgi tal olid lahkuminekud kommunistidega «haritlaste osa hindamise suhtes Vene revolutsioonis, mis oli ette valmistatud just selle haritlaskonna poolt, kelle hulka kuuluvad ka kõik «enamlased», kes olid kasvatanud sadasid töölisi sotsiaalse kangelaslikkuse vaimus».⁴²

Sellest hoolimata, et Gorki esitsa jäi kõrvaltvaataja ossa, töötas ta oma seniste teostega sotsialismi võidu heaks. Ei olnud vähese tähendusega seegi fakt, et romaan «Ema» ilmus Venemaal esimeses lühendamata väljaandes alles pärast Oktoobrirevolutsiooni. Töölisklassi ärganud kangelaslikkuses oli oma osa ka Gorki teistel. Kuid kõrvaltvaatajaks ei suutnud Gorki endastmõistetavalt jääda. Praegu on hämmastav, et ta revolutsiooni võidus kahtles: «Olin kindel, et «rahvas» pühib enamlased minema ja nendega koos kogu sotsialistliku haritlaskonna, kuid peasi — koos organiseeritud töölistega. Siis oleks hukkunud ainus jõud, kes oli suuteline päästma maad anarhiast ning Venemaad europaseerima. Tänu Vladimir Lenini ja ta seltsimeeste üleiniplikule energiale seda ei juhtunud.»⁴³ Gorki poole pöördusid juba novembris ja detsembris 1917 mitmed tööliselised ning sõdurid ajalehe «Pravda» kaudu arvustavate märkustega, ja sama «Pravda» (7./20. jaanuaril 1918) avaldas artikli «Sotsiaalne revolutsioon ja M. Gorki», milles sisaldus selge kaasa-tulekukutse: «Liiga kallid on Gorki meie sotsiaalsele revolutsioonile, et mitte uskuda: varsti astub ta revolutsiooni ideeliste juhtide sekka, kohale, mis kuulub talle ammu kui ülemaailmse revolutsiooni tormilinnule.» Väliselt üksindusse jäädes liikus Gorki siiski revolutsioonile lähemale. Juba 1917. aasta lõpus oli ta toimetamas lasteraamatut koos A. Benoisi'ga, kaastööliseks K. Tšukovski, A. Tolstoi ja N. Vengrov. Märtsis 1918 lõi ta kaasa Petrogradi Suure Draamateatri asutamisel ning nõustus teatri kunstinõukogu liikme kohustustega. Lavastati Gorki näidend «Väikekodanlased», ja Gorki esines oma teoste ettelugemisega Moskvas ja Petrogradis nälgivate haritlaste heaks. Otsustava pöörde Gorki aktiivsusse tõi atentaat Leninile 30. augustil 1918. «Oleme kohutavalt kurvad, rahutud, soovime südamest rutulist paranemist, olge vahva» — nii kõlas järgmisel päeval saadetud M. Gorki ja M. Andrejeva telegrammi tekst. 10. septembril teatati lepingust rahvahariduse rahvakomissari Lunatšarski ja Gorki vahel «Maailmakirjanduse»-nimelise kirjastuse organiseerimise kohta. Varsti andis M. Gorki oma teoste väljaandmise õiguse Partei Keskkomiteele. Haige Lenini külastamisest septembris kirjutas ta hiljem: «Kohtusime väga sõbralikult, kuid mõistagi vaatasid kalli Iljitsi läbitungivad, kõikenägevad silmad mind, «eksinut», ilmse kaastundega.»⁴⁴

On üldiselt teada, kui palju tähtsust andis Lenin Gorki kirjanduslikule aktiveerumisele. Kesk kõige ägedamat kodusõja võitlust ei unustanud ta Gorkit suuliselt ja kirjades mõjutamast. «Siin peab elama kas aktiivse poliitikuna, aga kui poliitika pole meeltnõuda, siis kunstnikuna vaadelda, kuidas chitatakse elu uut moodi seal, kus ei ole pealinnale suunatud vihase rünnaku keskpunkt, kus ei ole vihast võitlust vandenõude vastu, pealinna intelligenti ägedat viha, külas või

⁴² М. Горький, Собрание сочинений в тридцати томах. Том 17. Москва 1952, lk. 26.

⁴³ М. Горький, Собрание сочинений в тридцати томах. Том 24. Москва 1953, lk. 343.

⁴⁴ М. Горький, Собрание сочинений в тридцати томах. Том 17. Москва 1952, lk. 30.

provintsis asuvas vabrikus (või rindel). Seal on lihtsa vaatlemise abil kerge eraldada vana lagunemist uue võrsetest.»⁴⁵

Kuid juba enne tervitavad punaarmeelased Gorkit kui ««Tormilinnu» loojat»: «Oleme väga rõõmsad, et Gorki on jälle meiega. Ta on meie oma! Me armastame teda... tervitame südame põhjast ta tagasitulekut meie ridadesse. Teenigu ta andekas sulg uuesti meid, sest tema koostöö meiega kiirendab meie okkalist teed Sotsialismi riiki!»⁴⁶

Veel oli küll distants Gorki ja revolutsioonilise võimu vahel, kuid Gorki kinnitas novembri lõpus 1918: «...ma tean, et tuleviku ajaloolased, tehes kokkuvõtet selle aasta tööst, mis on teostatud vene tööliste jõudude ja võimuga, ei saa jätta imetlemata ta loomingu avarust kultuuri alal.»⁴⁷

Kui M. Gorki oktoobris 1921 sõitis aastateks välismaale, siis oli ta loominguvõimeline ja ta alustas oma suuri romaane ning näidendeid vana Venemaa elust — kindla sihiga: näidata elu seaduspärast arengut revolutsiooni poole. Ta esitsa ajutine tagasitulek Venemaale 1928. aastal tähendas suure kirjaniku ja nõukogude rahva südamlikku üksteiseleidmist, ja siit alates jäi Gorki nõukogude kirjandusliku elu teenäitajaks ning sotsialistliku realismi esimeseks teadlikuks arendajaks.

Nende aastate kestel oli M. Gorkil oma tõusev mõju ka eestikeelses trükisõnas ja teatris esmajoones tõlgete, aga ka näidendite lavastuste kaudu.

*

Saksa okupatsioonivägede sissetungiga Eestisse lõhenes eesti kultuurielu ka maalaselt kaheks. Nõukogude Venemaa pinnale taganenud Eesti nõukogude võimuorganite algatusel kujunes Petrogradis varsti uus eesti kultuuri keskus, kelle toetusel võrsus ja arenes uus, nõukogulik kultuur. Eesti trükisõna ei saanud järgnevate aastate kestel olla muidugi väga ulatuslik, aga seal ilmus mitmeteistkümne aasta kestel ajalehti, ajakirju ja raamatuid, millel on mitmekesiselt ergutav mõju hilisemaski sotsialistlikus arengus. Peale muu jäi Nõukogude Liidus asuvaile väljannetele auväärne osa M. Gorki teoste tõlgete alal: kõnesoleval ajal ületasid suure kirjaniku seal ilmunud tõlked kodanliku võimu all oleva Eesti vastavate tõlgete arvu ja mahu.

Seejuures ei pööratud ka Nõukogude Liidus Gorki tõlkimisele eesti keelde pidevat tähelepanu — suuremat ja järjekindlamat hoolt võib märkida alles kolmekümnendail aastail. Aga juba varakult oli Gorki kirjanik, kelle tõlkeid endastmõistetavalt esitati igasugustes olukordades. M. Gorki mälestuslaast «Kuidas mina õppisin» ilmus juba 1919. aastal ajakirjas «Klassivõitlus» ja selle kõrval ka eriväljaandes (tõlkija Klarissa Vallner). Varsti lisandusid samas ajakirjas veel kirjutused «Eila ja täna» (1919) ning «Vladimir Iljitsh Lenin» (1920). Viimane neist ilmus ka väljaandes «Kolm aastat» (1920). Mõneaastase vaheaja järel ilmus ajakirjas «Oras» muinasjutt «Eesmärgi poole» (1924, tõlkija Arno Kevade), ajalehes «Edasi» ning sealt äratõmbena «Parvedel» (1925, tõlkija P. Lindvest). Jällegi möödus mitu aastat, ilma et Gorki teoseid oleks eesti tõlkes ilmunud. Suur kirjanik oli vaheajal Nõukogude Liitu tagasi tulnud ja sel puhul üldsuse tähelepanu tema vastu eriti kasvanud. Katke jutustusest «Mordva neu» ilmus ajakirjas «Naistööline ja naiskolhoosnik» 1932. aastal, paaril järgmisel aastal avaldas ajakiri «Leegid» mitu lühemat jutustust ja kirjutust. Hiljem ilmuma hakanud ajakiri («Коммунизм» teel» 1936, nr. 1) alustas esimese numbriga «Tormikotkaga».

Tähelepanдав oli M. Gorki teoste avaldamine raamatutena. Peale äratõmmete

⁴⁵ V. I. Lenin, Teosed, 35. kd., lk. 359, 360.

⁴⁶ «Известия» 25. septembril 1918.

⁴⁷ М. Горький, Собрание сочинений в тридцати томах. Том 24. Москва 1953, lk. 187.

ilmus juba 1921. aastal väike kogu «Valitud tööd», milles olid ära toodud «Laul kotkast» («Laul kullist», tõlkija P. Uuetoa), «Vene muinasjutt» (tõlkija P. U.), «Elu» (tõlkija Arno Kevade), «Seltsimees» (tõlkija O. Kullerkupp), «Khaan ja tema poeg» (tõlkija R. K[ook]) ning «Laul tormilinnust» («Tormikotkas»), mis oli uuendatud 1905. aasta tõlke järgi. Samal aastal ilmus jutustus «Vangikoda» (tõlkija Elise Tenter). Kümmeaastat hiljem avaldati kaks veidi suuremat köidet «Valitud teoseid» (tõlkija E. Jürgenfeldt), kokku 164 lehekülge. Selle väljaande sisuks olid esimeses köites «Inimese sündimine», «Kired-paksupõselised», «Mordva neiu» ja «Naljapala», teises köites «Tarakaanid» ja «Erakorraline inimene». Kirjaniku surma-aastal ilmusid M. Gorki tähelepandavaimad teosed — romaan «Ema» ja «Lapsepõli» — samalt tõlkijalt.

✓ Kõne all oleval perioodil ilmus Nõukogude Liidus M. Gorki teoste esmakordseid eesti tõlkeid järgmiselt: 1. «Vene muinasjutt» (esimene, 1921), 2. «Vangla» («Vangikoda», 1921), 3. «Palgiparvedel» («Parvedel», 1924), 4. «Inimese sünd» («Inimese sündimine», 1931), 5. «Kired-paksupõselised» (1931), 6. «Mordva neiu» (1931), 7. «Anekdoot» («Naljapala», 1931), 8. «Tarakanidest» («Tarakaanid», 1931), 9. «Jutustus ebatavalisest» («Erakorraline inimene», 1931), 10. «Ema» (1936), 11. «Lapsepõlv» («Lapsepõli», 1936). Nõukogude Liidu territooriumil ilmunud Gorki teoste eesti tõlgete maht ületab tunduvalt samade aastate kestel Eesti territooriumil ilmunud tõlgete mahu ja vastab umbkaudu aastail 1899—1907 ilmunud tõlgete kogumahule.

Nõukogude Liidus ei puudunud kahekümnendail aastail mitmesugustes kirjanuslikes väljaannetes Gorkit eitavad või ta suurust tahtlikult vähendavad seisukohad. Eestikeelne perioodika on säärastest avaldustest täiesti vaba. Kui mõnesuguste eitavate seisukohtade mõjul võidigi vahel kirjaniku tõlkeid mitte esitada või tema puhul vaikida, siis eitavad seisukohad ei ole trükki pääsenud.

Tähelepanдав on Lenini Gorkile saadetud kirjade avaldamine ajakirjas «Oras» (1929).

Kirjutusi Gorkist on vähepoole ja need koonduvad kolme aastasse. Kirjaniku 60. sünnipäeva puhul ilmunud kirjutustest väärib tähelepanu Hugo Angervaksa oma⁴⁸. Suureks tähtpäevaks oli M. Gorki kirjandusliku tegevuse 40. aastapäev 1932. aastal, mida tähistati rea kirjutustega⁴⁹. Suure kirjaniku nekroloogi avaldas ajakiri «Kommunismi teel»⁵⁰.

*

Kodanliku Eesti ajakirjanduses esines M. Gorki nimi vähemalt mõned korrad aastas, ja esialgu hoopis teises suunas kui endistel aastatel. Kodusõja ajal ning üldse Nõukogude Venemaa rasketel aegadel püüti vaenlaste poolt suure kirjaniku nime kuritahtlikult rakendada Nõukogude-vastasse võitlusse. Kõmulised teated leidsid vene emigrantide lehtedest vahetevahel teed ka eesti kodanlikku ajakirjandusse. Nende teadete sihik oli kujutada M. Gorkit kommunismi vastasena või näidata vähemalt suure kirjaniku kriitilist suhtumist nõukogude võimusse. Sääraste halva kavatsusega kirjutatud valeteadete kõrval hakkas eesti ajakirjandusse poetuma õigeid ja kirjanikule sõbralikke teateid. Juba 1919. aasta alguses välja-

⁴⁸ Hugo Angervaks, Maksim Gorki 60-a. sünnipäeva puhul. «Säde» 4. IV 1928, nr. 4. Teisi kirjutusi: K. V., Maksim Gorki, «Leegid» 1928, nr. 3; A. Milkin, Tormikotka laulik. «Leegid» 1928, nr. 4.

⁴⁹ K. Raudkepp, Maksim Gorki kirjandusliku tegevuse 40. aastapäevaks. «Edasi» 23. IX 1932, nr. 211; K. R., Suure kirjaniku ja revolutsionääri kirjandusliku tegevuse 40-ks aastapäevaks. «Naistööline ja naiskolhoosnik» 1932, nr. 29/40; K. Raudkepp, Proletaarse kirjanduse klassik. Maksim Gorki kirjandusliku tegevuse 40-ks aastapäevaks. «Leegid» 1932, nr. 6/7.

⁵⁰ A. M. Gorki 1868—1936. «Kommunismi teel» 1936, nr. 1.

tab teade suurest tööst, mida M. Gorki teeb «maailma kirjanduse tähtsamate teoste kõige laialisema populariseerimise sihis riigi kulus»⁵¹. Kord-korralt esineb ajalehtedes üksikute autorite algatusel paljugi õiget, eriti episoodide kirjaniku elust. Kirjanikku pooldavate või vähemalt tööle vastavate kirjutuste hulk tõusis ühenduses ta kuuekümnenda sünnipäevaga 1928. aastal⁵². Kui M. Gorki kirjandusliku tegevuse neljakümnes aastapäev jäi Eestis üldiselt varju, siis just sel puhul andsid uut valgust V. Pozneri mälestused⁵³. Sellel üldiselt Gorkist eemaldumise ajal oli siiski küllalt tähelepanuväärne ühe ta raamatu ilmumine eesti tõlkes ja teine kord ta jutustuse paigutamine noortele määratud väljaandesse.

M. Gorki «Muinasjutud Itaaliast» on ülimalt poeetilised väiketeosed, kirjutatud aastail 1906—1913 Itaalias, «Euroopa mandri kõige ilusamal maal», nagu kirjanik ise väljendus. Gorki inimsuseusk kõlab neist väikelugudest samuti vastu kui ta enese antud põhjendusestki: «Me hoolitsemise armastusega lillede eest, me armastame palavalt paljusid muid kauneid, kasutuid asju, niisamasuguseid nagu lilled, kuid inimese hinge, tema südame eest me ei oska hoolitseda nõnda hellalt, nagu oleks vaja. Tavis on seda õppida, sest inimene on ju kõigest oma näotusest hoolimata ikkagi kõige suurem, mis on olemas maa peal.»⁵⁴ Mõne «muinasjutu» tõlkimise võttis enda ülesandeks ajakirjanik Joosep Prümmel, kes muidu ei ole kirjanduses kaasa rääkinud, ja väljaande kirjastajaks oli kirjastus «Varrak»⁵⁵. Uue kirjastuse demokraatlikest püüetest jutustab sama kirjastuse poolt väljaantud ajakiri «Murrang» ning selle programmiline sissejuhatus, mis annab lõpus «vastuvoolu» deklaratsiooni: «Ainult surnukehad lähevad vooluga kaasa.»⁵⁶ Vahest tolleaegset püüet «laiemasse lugejaskonda» tungida näitab ka raamatukese fraktuurladu, mis siis oli vähem lugenuile kodusemaks kirjapildiks. Trükiõnnes jäeti raamatuke tähelepanuta, ja sel sügava luulega lühiteoste raamatul ei olnud pikalise leviku juures ilmselt ka lugejaile seda mõju, mida ta oleks vääerinud.

Raamatuke pakub valiku neist Gorki väikestest meistriteostest, mida ta ka ise väärikalt hindas: kahekümne seitsmest jutust on tõlgitud ainult kümme. Tõlge on tehtud 1919. aasta väljaandest (Ladõžnikovi kirjastus, Berliin). Avaldatud on jutud I, II, VI, VII, VIII, XI, XIII, XIV, XV, XX (pealkirjadega: «Streigikangelased», «Lapsed eluvõitluses», «Unistus õnnest», «Millega eluraskused võidetakse», «Eelarvamiste ahelad», «Ema armastuse jõud», «Sündinud sotsialistid», «Sõjariistadest tugevam», «Verine õigusetunne», «Auvääriline karistus»). Valiku puhul võib rahule jääda: on esitatud tööpoolest kõige paremad kunstiteosed, ideoloogiliselt ei ole midagi varjatud. Raamatukesel on 4-leheküljeline eessõna tõlkijalt — «Elumõte Maksim Gorki teostes». Kirjutus algab meile küll võõrastava intonatsiooniga. See on rajatud eeskätt teadmatusel, mis valitses 1920. aastal Venemaa kirjandusliku elu kohta, ja M. Gorki enesegi tolleaegsed kirjutused rõhutavad rohkem vana hävitamise kui uue sündimise fakte. Tõlkijal on aga Gorki vastu eriline austus, ta kõrvutab teda esiteks Šaljapiniga, kuid kinnitab juba alguses: «Gorki elukäik tundub puhtam, aatelisem, sihikindlam seltsimees Šaljapini omast, kuigi mõle-

⁵¹ Friedebert Tuglas, Kunstide riiklik edendamine. Aja kaja. Tartu 1919, lk. 116.

⁵² Nigol Andresen, Maksim Gorki. 60-aastane tööliskirjanik. «Rünnak» 1928, nr. 2; Maksim Gorki elust. «Sakala» 21. IV 1928, nr. 50; Kui Maksim Gorki oli reporter. «Rahva Sõna» 11. V 1928, nr. 105; Maksim Gorki Soomes. «Rahva Sõna» 21. VI 1928, nr. 137.

⁵³ Vladimir Pozner, Kümme päeva Gorki pool. Lühendat tõlge Loomingule saadetud käsikirjast. «Looming» 1932, nr. 6.

⁵⁴ Maksim Gorki, Teosed. 7. kd. Tallinn 1958, lk. 660.

⁵⁵ Maksim Gorki, Muinasjutud elutööst. J. Prümmeli tõlge. Tallinn 1921, 63 lk.

⁵⁶ Bernhard Linde, Saateks. «Murrang» 1921, nr. 1, lk. 3.

mad algasid eluteed põhjakihi elutsemise urgastest.» Tõlkijat on haaranud Gorki humaansus, kuid sealsamas ka töö, mida ta tegi revolutsioonis: «Gorki praegune elutöö Venemaal tõendab, et temas inimene on võitnud kirjaniku; kui kipub kustuma kirjaniku võime, kui Gorki eneses kirjaniku üle elas, mattes hauda enda sõnakunsti kuulsuse, siis jätkab ta praegu enda elukäiku kui lugupeetud inimese esitaja.»

«Itaalia muinasjuttude» valimiku saatesõnast kõlab ainult ekslikke arusaamisi Suurest Oktoobrirevolutsioonist, sealhulgas ka palju levitatud arvamusi, nagu oleks M. Gorki loomisvõime tuks muutunud. Gorki teoste ja isiksuse suur tunnustamine on ometi tõlkija ja tõepäraselt ka lugejate juures kujunenud juba endiste aastate kestel.

Tervelt kümme aastat hiljem ilmus noortele määratud raamatukeses M. Gorki «Danko», mis on eraldatud jutustusest «Vanaeit Izergil» ja tõlgitud ühest lasteväljaandest. Seekord oli kogu raamatuke määratud noortele enam või vähem ühes vaimus — selle muuks sisuks olid N. Tihhonovi jutustus «Sun jat-sen», üks hommikumaa muinasjutt, üks saksa noorsoojutt ja Paul Rummo sõjavastane kõnekoor «Töölislapsed, võitlusesse!». Raamatuke oli M. Küla koostatud ning tõlgitud⁵⁷. Selle koostamiseks ja väljaandmiseks andis vahetu tõuke nõukogude lasteraamatute näitus Tallinnas ja Haapsalus, mis toleaeegsete progressiivsete pedagoogide hoolet leidis suurt tähelepanu ja mispuhul ilmus ka nõukogude lasteraamatuid eesti tõlgetes. Endastmõistetav oli, et kõiki neid üritusi püüti reaktioonilistes ringkondades halvustada, ja eriti see noortele määratud raamatuke oli pealetungi objektiks tagurlikus ajakirjanduses.

Üksikuid M. Gorki jutustusi ilmus aastate kestel ajalehtedes ja ajakirjades. Esimeseks M. Gorki jutustuste korduvaks avaldajaks oli ajakiri «Agu» (toimetaja Ed. Hubel — Mait Metsanurk), mille tõlked muidu olid juhusliku valikuga. Selles ajakirjas ilmus katkendeid M. Gorki päevikust, katkend teosest «Minu ülikoolid» ning uues tõlkes «Rahutust raamatust» ning «Khaan ja tema poeg» — kõik 1924. aastal. Teiseks veelgi juhuslikumaks avaldamiskohaks oli ajaviiteline lektüüriajakiri «Romaan» (toimetaja P. Grünfeldt), mis uutest ja endistest mitte paremais tõlgetes avaldas jutustused «Seltsilised» (pealkirjaga «Nooreea sõbrad», 1925) ja «Stepis» (pealkirjaga «Rohtlaanes», 1927). Õieti oli M. Gorki siin üsna juhuslik külaline madalatasemelise lektüüri hulgas — autoritest oli aukohal H. Courts-Mahler. Mitte vähem juhuslikult ei olnud M. Gorki jutustus «Surnumatja» sattunud madala tasemega ajaviitelehte («Rahvaleht» 1925). Ajakiri «Ronk» avaldas jutustuse «Väljaviimine» (pealkirjaga «Jooks läbi lipu», 1927). Varakult avaldas noorproletaarlaste ajakiri «Noor Tööline» (1922, nr. 4/5) muinasjutu «Hall». Ilmus ka üksikuid seni tõlkes avaldamata jutustusi, näiteks «Õnn» («Nool» 1930). Tähelepanuväärne faktiks oli kolmeteistkümnenda vene muinasjutu ilmumine (pealkirjaga «Vaenulikud naabrid» ajalehes «Rahva Sõna» 1. juunil 1927, nr. 76). See muinasjutt oli Gorkil 1917. aastal kirjutatud, ajal, kui Veebruarirevolutsioon kerkis eriti nähtavale kohale sõja lõpetamise küsimus, ja sõjavastane seisukoht on siin suure leidlikkusega avaldatud. Ka tõlkija pidas ilmselt silmas selle muinasjutu väärtust sõjavastases propagandas. Siin-seal ilmus katkendeid, peale muu romaani «Ema» (ajakiri «Rünnak» 1928, ajaleht «Rahva Sõna» 1929). Tähelepanuväärne oli M. Gorki eluloolise kirjutuse «Milleks olid minule raamatud» ilmumine koolinoorsoo ajakirjas «Kevadik» (1926), mis pööras suurt tähelepanu noorte enesekasvatamisele.

1930-ndate aastate alguses oli kõigepealt töölisnoorte, siis aga ka koolinoorte hulgas kõnekoor suhteliselt laia levikuga. Kõnekoori aitas populariseerida ka

⁵⁷ Noorte Almanak I. Kirjastus «Noorte Sõna», Tallinn 1931. (Kaanel: Rahva sõber.) 64 lehekülge. Illustreeritud.

Tallinna Töölisteater. Üheks kõnekooride poolt palju esitatavaks teoseks oli tol ajal M. Gorki «Tormikotkas». Huvi kõnekoori vastu pidas silmas ka koolinoortele määratud ajakiri, kes pöördus Tartu ülikooli deklamatsiooniõpetaja Aino Suitsu poole lühikese teoreetilise ning juhendava artikli saamiseks selles aines⁵⁸. Autor andis terve rea vajalikke juhendeid kõnekoori korraldamiseks, näidates kõnekoori iseloomule vastava teksti vajadust: «Üldse on iseäranis suurele koorile kohased agiteerivad, veendumust sisendavad salmid. Sää! annab koor ühendava, iseene- sest imponeeriva mulje, mida kunagi üksiku ettekandega ei ole võimalik saavutada.» Näidetena lisas ajakiri kaks kõnekoori teksti, ja esimeseks oli M. Gorki «Tormikotkas», mida oli varem rohkesti ette kantud. Teksti oli uuendatud vana (A. Boretsi) tõlke alusel, rütmiselt suurendamisega oli antud lõpphüüdele veelgi teravam kõla: «Võidab uus ja võibda julge, võibda töö ja võibda tahe. Võidab, kes ei pelga tormi. Tulgu maru! Tulgu võitlus!» Selle teksti suur populaarsus kinnitas jällegi, kuidas vana võitluslaul kümnete aastate järel oli uues olukorras elavnenud — ja endise ideelise sisuga.

Maksim Gorki surm 1936. aastal vapustas suuri hulki kõigil maadel, ja Eestis selgus jälle kirjaniku suur lugupidamine rahva hulgas. Eesti ajalehed registreerisid surmajuhtumi TASS-i telegrammi avaldamisega ja sinna juurde lisatud lühikeste elulooliste andmetega, rõhutades Gorki näidendi «Põhjas» suurt mõju nii Eestis kui mujal. Oli siiski registreerimise tasemest üleulatuvaid nekrolooge. R. Sirge lisas ajalehes «Vaba Maa» surmateatele kohe juurde lühikese hindava ülevaate Gorkist, märkides: «Eriti haarav ja suurt maailmavaatelist mõju avaldab oli ses suhtes ta romaan-jutustus «Ema», mis hiljem ka dramatiseeriti ja linastati.»⁵⁹ Olgugi et sama ajalehe peatoimetaja kirjutas järgmisse numbrisse tavalises mõnitavas toonis «järelehüüde», avaldas R. Sirge artikli «Maksim Gorki kirjanikuna».⁶⁰ Sirge võrdles Gorkit neil aastatel eesti lugejate hulgas hästi tuntud Jack Londoniga ja Upton Sinclairiga, kõigepealt aga avaldas lootust, et suurt kirjanikku ka eesti lugejatele tutvustatakse. Sirge rõhutas esmakordselt Eestis Gorki osa sotsialistliku realismi rajajana ja õhutajana.

Anonüümse nekroloogi avaldas ajakirja «Looming» toimetaja J. Semper⁶¹. See on R. Sirge artikli kõrval teine kõigiti tunnustav ja õigete ning selgesti väljendatud pooldavate seisukohtadega nekroloog. Autor rõhutab M. Gorki osa ka eesti kirjanduses eriti esimese Vene revolutsiooni aegu. «Ta selleaegsed allegoorilised laulud tormikotkaist ja kullidest, mässavast merest jne on tunduvalt vastu kajanud ka mõnede noor-eestlaste romantilises paatoses.» Vabamalt ja tunnustavamalt, kui võis üheski ajalehekirjutuses kõlada Gorki-tunnustus, avaldus suure kirjaniku hinnang kirjanike ajakirja nekroloogis: «Gorki teostest käib läbi armastus töötava inimsuse vastu, usk mõistuse võimu ja inimkonna edusse. Ta sõnastus on võimas, mahlakas, rahvapärane. G. surmaga kaotas Nõukogude Vene oma suurima poja ja populaarseima kirjaniku, ühe oma vanima ideelise eestvõitleja ja vaimsuse samba.»

Väärrib märkimist, et võrdlemisi levinud noorsoo-ajakiri «Eesti Noorus» avaldas Romain Rolland'i järelehüüde suurele kirjanikule⁶². «Ma olen üks neist miljoonest,» ütles Rolland, «kellele tema surm on inimkonna suurim lein. Ta oli esi-

⁵⁸ Aino Suits, Natukene kõnekoorist. «Kevadik» 1932, nr. 2, lk. 27.

⁵⁹ —GE, Maksim Gorki suri. Ta elukäik ja kirjanduslik tegevus. «Vaba Maa» 19. VI 1936, nr. 137.

⁶⁰ R. Sirge, Maksim Gorki kirjanikuna. «Vaba Maa» 20. VI 1936, nr. 138.

⁶¹ Maksim Gorki surnud. «Looming» 1936, nr. 6, lk. 712—713.

⁶² Romain Rolland, Järelehüüe Maksim Gorkile. «Eesti Noorus» 1936, nr. 6, lk. 212.

mene suurim maailma kunstnikest, kes, olles valmistanud ette proletaarse revolutsiooni, selle abiks pühendas kõik, mis tema võimuses, oma kuulsuse sära ja oma rikkad kogemused.» Rolland kahetses, et Gorki suri just hetkel, mil Nõukogude Liidu konstitutsioon kui uue tõusu näitaja on elluviimisel. Samas numbris esitati ka M. Gorki «Laul kotkast» uues tõlkes⁶³.

Mitmed ajalehed avaldasid sel puhul Gorki pildi ilma saatetekstita. Sel puhul ilmus ühe ajalehe kaasandes katkend «Kevadmeloodiatest» («Lindude kõne» — «Kratt» 1936).

Pärast Gorki surma läks lugejate kätte esimene suurem tõlge, romaan «Ema». Raamat oli surmateate saabumisel juba trükikojas, nii et selle eessõnas võidi veel märkida kirjaniku eluloo lõppemist.

Raamatuil on oma saatus, nii ka romaani «Ema» eesti tõlkel, mis ilmus mõned kuud pärast sama raamatu teise tõlke avaldamist Nõukogude Liidus. Väike kirjastuskooperatiiv, mille nime mainitakse koos Marxi ja Engelsi teoste eesti tõlgete avaldamisega, kaalus juba eelmisel aastal ilukirjanduse avaldamise võimalusi ja sellega koos avaldatava kirjanduse kava. Algupärasest kirjandusest ei võinud kuigi palju juttu olla, erandina ilmus 1936. aasta lõpus J. Barbaruse väike raamat «Memento». Tõlgete osas kerkis kohe mõte Gorki mitmest teosest — «Emale» oleks võinud järgneda veel ta elulooline triloogia («Lapsepõlv», «Inimeste seas», «Minu ülikoolid»). Tõlkeloa asjus pöördus kirjastus aegsasti VOKS-i esindaja J. Klavini poole, kes mitte ainult ei kinnitanud õigust raamat ilma autorihonorarita välja anda, vaid peale selle hankis tõlkijale romaani viimase trüki ning M. Gorki uuema foto raamatus avaldamiseks. Tõlkija kirjutas väikese artikli M. Gorkist, mis poole autoripoogna suurusena oli ulatuslikum kõigist senistest Gorki-käsitlustest eesti keeles. Ei tule selles eessõnas salata mõnesuguseid mõistukõnelemisi, kuid eeldatavalt andis kirjutus kirjanikust siiski õige pildi. Raamatu kaane joonistas Karl Taev, selle sisuks oli 1. mai meelevaieldus⁶⁴. Raamatut trükiti 2000 eksemplari ja seda levitati peamiselt ilma raamatukaupluste vahendusega eriti tööliste hulgas. Pole ainult ilukirjandusliku fantaasia vili, kui J. Semper veidi hilisemast ajast kujutab romaani ettelugemist töölisliikumise ühe vahendina töörahva ideoloogiliseks kasvatamiseks uue revolutsioonilise tõusu olukorras — 1940. aasta pöörde otsesel ettevalmistamisel⁶⁵. Nii juhtus igatahes Tartu Tööliste Kultuuriühingus. Et raamat paljudele ka omaette lugemisel oli samuti uute ideede andjaks, selles ei ole kahtlust. Gorki oli Eestis elavaks saanud fašismivastases võitluses ja tööliklassi uue tõusu organiseerimises.

Siia juurde võib lisada, et Moskvas-Leningradis ilmunud «Lapsepõlve» tõlget levitati ka Eestis; ligikaudsedki andmed levikust aga puuduvad.

Kuivõrra M. Gorki esines kodanliku Eesti näitelavadel, puudutab see eeskätt näidendi «Põhjas» ajalugu. Selle näidendi kauaaegne püsimine «Estonia» laval kallutas teisigi teatreid «Põhjas» esitama. Uue Draamateatri lavale ilmus see näidend kõnesoleval ajal kaks korda. Draamateater oli aastail 1919—1921 vähese tähelepanu osaline, ta lavastused ei tõmmanud vaatajaid tavaliselt kokku rohkem

⁶³ Maksim Gorki, Laul kotkast. Tõlkinud V. Vent. «Eesti Noorus» 1936, nr. 6, lk. 213, 214.

⁶⁴ Maksim Gorki, Ema. Kirjastusühing «Sõprus». Tallinn 1936. Tõlkinud ja eessõna kirjutanud Nigol Andresen.

⁶⁵ «Kui teised läinud, jäi Paul veel Töölistmajja. Ees seisis «Vaenlaste» proov. Sellega ei saadud kohe alustada, sest mõned osalised, nende hulgas ka Rutt, viibisid naiste lugemisringi koosolekul. See toimus alumise korra väikeses ruumis, kus loeti ja arutati Gorki «Ema». Igal naisel oli midagi näpu vahel, kooti, heegeldati, õmmeldi ja kuulati teraselt» — Johannes Semper, Punased nelgid. Romaan. (Teine trükk.) Tallinn 1959, lk. 170.

kui 5—6 korda, ja sellepärast püüti ühelt poolt rahvale pakkuda repertuaari, mille järele oleks nõudmine, teiselt poolt aga esitati sagedasti varem ettevalmistatud näidendeid. Nii ilmus «Põhjas» 1919. aasta veebruaris näitelavale, kuid ilma suurt poolehoidu võitmata. Selle põhjused võisid olla küll suures tööpuuduses ning kodusõja olukorras kui ka selles, et lavastused ei olnud uut värskust, vaid et see oli kaks aastat varem («Pandorini» teatris) kiiresti valminud lavastuse kordamine. Paar aastat hiljem mängis Draamateater seda näidendit uuesti, kuid ka seekordne lavastus ei tabanud selle ürgselt revolutsioonilise näidendi tundetooni ega suutnud seda kaasaegseks teha. Selle lavastuse puhul on koguni arvamust avaldatud, nagu võiksid Gorki «Põhjas» hästi mängida ainult venelased⁶⁶. Tõeliselt ei olnud põhjus selles, vaid just nüüd, terava klassivõitluse olukorras, oleks see teos pidanud näitama väljapääsu kujutatavaist olukordadest, oleks seega pidanud andma revolutsioonilise lahenduse, milleks aga esitajail näitelavalised ja ideoloogilised eeldused puudusid. Jällegi paar aastat hiljem esitati «Põhjas» Pärnu «Endlas», kus sellele osaks sai keskmine vastuvõtt.

Selle näidendi kõrval mängiti ka «Väikekodanlasi» (tookord pealkirjaga «Kodanikud»). Näidendi lavastas Tallinna Ametiühisuste Nõukogu juures töötav Tööliste Teater 1923. aasta lõpus. See tööliste asjaarmastuslik teater kujunes just kõnesoleva aasta kestel omas laadis väljapaistvaks, andes etendusi Draamateatris⁶⁷. Olgu märgitud, et teater langes koos muude töölisorganisatsioonidega järgmise aasta lõpus üldise poliitilise terrori ohvriks.

Hoopis erakordseis tingimustes toimus «Põhjas» uus lavastus «Vanemuises» 1924. aastal.

Teater oli kunstiliselt kuivaks jäänud, mitmel pereheitmisel oli rida paremaid näitlejaid teatrist lahkunud. Allesjääjad püüdsid teatril eelkõige elu sisse saada. Kesk vähekunstilist repertuaari valmistati korraga M. Gorki suurte traditsioonidega näidend ette. Tõepäraselt tundsid ka näitejuhid ja näitlejad õhust revolutsioonilist olukorda, ning rahva suurtele hulkadele püüti ajalooliselt kuulsat revolutsiooniennustuse näidendiga vastu tulla. Seda kinnitab eriti teatri poolt ajalehes avaldatud eelseletus. Seni ei olnud eestikeelses trükisõnas M. Gorkit paremini iseloomustatud kui selles ettevalmistavas artiklis. Rõhutati, et Gorki tunneb erakordselt hästi alamate kihtide ja seltskonnast väljatõugatud inimeste elu. «Tema on oma suure vaimu abil alamatest kihtidest üles tõusnud, kelle iga liigutamine ja mõtlemine ka tema oma on. Sellepärast võis ta oma suure ande läbi kõiki neid kujusid, mis ta vaimusilma ees seisid, kõigi nende algupärasustega kõige peenemalt kujutada ja neile hinge sisse puhuda.» Teose kohta anti küllalt hea üldistus, nagu seda Tartu ajalehes muidu ei ole nähtud: «Ta toob kogu elu «põhja» koleduse oma näidendis ette, kogu selle viletsuse, mis kapitalism on sünnitanud ja mis tuhandeid inimesed põhja ajanud, kust väljapääsemine võimata on. Pealtvaataja märkab, et kirjanik kõigest hingest väljapääsemist otsib, aga ega see tema süü ei ole, et väljapääsemist ei leidu.»⁶⁸ Näitejuhiks oli Leopold Hansen, dekoratsioonid V. Haasilt. Esietendus toimus 30. novembril. Kui näidend tõepoolest ei näidanud väljapääsu koledusest, siis küllap see ometi suutis vaatajaisse sisendada sedagi tunnet, et vanaviisi on võimatu edasi elada. Mis tunne oli aga mõnelgi kõrvaltvaatajal, kui Tallinna kommunistid järgneval ööl juba näitasidki selle ummiku õiget lahendust relvastatud ülestõusuga! Nähtavasti pani see asjaolu ka teatri juhatuse jahmatama. Alles 6. detsembril anti teine etendus. Ei ole põhjust arvata, nagu oleks terroriseeritud töörahvas tol ajal teatrit ohtralt külastanud, ja niigi oli teatri olukord selle «pöörde-eelse» teose lavastamisega raske. 13. detsembril oli

⁶⁶ H. R[audsepp], Maksim Gorki «Põhjas». «Vaba Maa» 30. I 1921, nr. 25.

⁶⁷ Esietenduse (19. detsembril) kuulutus: «Tööliste Lipp» 15. XII 1923, nr. 3.

⁶⁸ Maksim Gorki «Põhjas». «Postimees» 29. XI 1924, nr. 324.

rahvaetendus, mis jäigi seekord viimaseks. Näidend oli küll sümboolse väärtusega, kuid selles olukorras ei leidnud ta publikut, ning oli küsitav, kas publikut omal viisil ei kardetudki. Kiiresti soojendati üles igipõline lauludega naljamäng «Oma jalgel» ning pandi täitma tühja kohta repertuaaris.

Nii jäi «Põhjas» mitmeks aastaks Eesti teatrite repertuaarist välja, kuni Viljandi «Ugala» teater selle 1928. aastal lavastas.

Uut värskust leidis näidend uue kümnendi alguses Tallinnas.

Tallinnas oli mõned aastad kiratsenud ja tegevussuunda otsinud Töölister, andes etendusid Saksa Teatri ruumides (praegu asub seal Draamateater). Siis aga keeldus Saksa Teater oma ruume lubamast, sest Töölister oli lavastanud tuntud läti kirjaniku Andrej Upiti näidendi «1905». Teater leidis pikapeale uued ruumid samas armetus majas, kus enne 1913. aastat oli töötanud «Estonia». Nüüd löid näitejuhid Hilda Gleser ja P. Põldroos alles tõeliselt oma näitlejaskonna ning asusid stabiilsemas olukorras tööle. H. Gleser, «kellel», nagu arvustaja õieti ütles⁶⁹, «on palju kogemusi noorte näitlejate õpetamisel, palju kihisevat ja päris spontaanset armastust näitelava vastu ja peent kunstimeelt maitstes», lavastas ka «Põhjas». Uus teater oli selleks ajaks palju sõpru leidnud, ja seda kinnitas ka ajalehearvustus. Nii oldi üksmeeles, et teatris on andekaid näitlejaid ja tööpinge on suur ning näitejuhtimisele pannakse väga rõhku. «Me näeme, et sarnase töötamise juures lavakunstilisi väärtusi võib anda ilma esmaklassilise moodsa suurlavata.»⁷⁰ R. Alamaa (Pepel) ja R. Baumani (Parun), kuid ka teiste loodud kujud tegid teose otsekuu kaasaegseks. Hilda Gleser oli esimest korda eesti lavastustes ette võtnud ka ideelise uuenduse: Lukaa ei esinenud enam teenäitaja osas, vaid lavastus kujunes hüüdeks neile, kes võitlevad: andke meile parem maailm! Näidendit külastati palju ja võeti väga soojalt vastu. «Põhjas» oli üheks neist näidenditest, millega Töölister tänu oma kiiresti arenevale tegelaskonnale ja õigele kunstilisele juhtimisele kujunes just algava hooaja kestel väga külastatavaks teatriks — kahes muus Tallinna teatris kestis «teatrikriis» edasi — ning enam kui ükski teine teater leidis tee ka töölispubliku juurde.

M. Gorki osaks sai varsti oma uue näidendiga omal viisil vahetult osa võtta ka fašismivastastest võitlustest Eestis.

Näidend «Jegor Bulõtšov ja teised» valmis Gorkil 1932. aastal. See oli kavatsatud esimeseks näidendiks suures draamatsüklis, mis pidi kujutama ajaloolist arengut ajast enne Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni kaasaegsete sündmusteni. Varsti pärast trükisilmumist lavastati näidend Leningradi Suures Draamateatris ja Moskva Vahtangovi-nimelises Teatris 25. septembril 1932, M. Gorki kirjandusliku tegevuse 40-aastase kestuse tähistamiseks. Vahtangovi lavastus oli kaugeks eeskujuks Tallinna Töölisterale, kes võttis selle järgmisel aastal oma kavasse. Tallinna lavastus oli näidendi esmakordne esitamine väljaspool Nõukogude Liitu.

1933. aasta kestel — ajast, kui hitlerlased said Saksamaal riigivõimu oma kätte — märatsesid saksa ja soome fašistide ergutusel ka eesti fašistid. Oma karririkas agitatsioon kuulutasid nemadki peatset võimuletulekut. Töölisteri hooaja avamise paiku käis fašistide kõrvulukustav kihutustöö häälte kogumiseks eeloleval rahvahäätelusel, kus pidi otsustamisele tulema põhiseaduse muutmine. Sellega koos arendasid fašistid agitatsiooni «marksismi hävitamiseks», mis oli nende põhinoe. Fašismivastane võitlus tähendas võitlust ka marksistliku mõtte eest ja kapitalismi vastu. Üha enam sai töötajatele omaseks fašismivastaste jõudude koondamine. M. Gorki autorinimi juba üksi tähendas vastulööki fašismile — selleks

⁶⁹ R. K.-P. [Kangro-Pool], Töölister avas hooaja. «Päevaleht» 22. IX 1931, nr. 258.

⁷⁰ Ara, Hooaja avamine «Töölisteris». «Vaba Maa» 22. IX 1931, nr. 222.

oli kirjanik rahva hulgas küllalt tuttav. M. Gorki nimi koondas neid, kes fašismi määratsuste seadsid vastu marksismi ideed ja sellest järgnevate väljavaadete teostamise. Pealegi oli tegemist teosega, mis kujutas Venemaa ümmiku revolutsioonilist lahendust alles väheste aastate eest. See andis näidendile Eestis aktuaalse kõla.

Ringkondades, kelle juhtimisele kuulus Töölisteater, olid tol ajal fašismivastase võitluse küsimuses teravad lahkuminekid. Teatri kunstilisele juhtkonnale tuleb selleski au anda, et seal valitses mingi selgus ses suhtes, mis teed peab minema võitlus fašismi vastu. Nagu tööliste ja haritlaste suurtes hulkades, nii tekkis ka teatris nüüd üha enam selgust selle osa suhtes, mis on sotsialismi ehitaval Nõukogude Liidul fašismivastase võitluse toena kogu maailmas. Teater omalt esitas fašistliku «marksismihävitamise» vastu teose, mis oli marksistliku ühiskonnamõistmise selgeks kunstiliseks avalduseks. Ideelise selguse huvides oli näidendile esimese eesti lavastuse jaoks antud pealkirjaks «Tormi eel», millega rõhutati revolutsioonilise olukorra tekkimist näidendis kujutatud ajal. Sellega anti mõista ka uue revolutsiooni väljavaateid Eestis, hoolimata märatsevast reaktisioonist.

«Tormikotkas — nii nimetatakse vene kirjandusloos Maksim Gorkit, kes teadmatusest tõusnud ülemaailmseks kuulsuseks, proletaaride armastatuimaks kirjanikuks. — — — «Tormi eel» on neid näidendeid, millest mõeldakse ka pärast etendust. Samuti neist probleemidest, mida ta puudutab.»⁷¹ Nii anti suund lavastuse idee mõistmiseks ning rõhutati teose suurt kunstilist väärtust. Näidendi lavastas P. Põldroos, Bulõtšovi osas oli Andres Särev, Ksenia osas Anna Tamm. «See on jälle ehtne Gorki oma haruldase mõtterikkusega ja tüüpiderohkusega,» otsustas arvustaja, märkides, et «näidendi loodud üldpilt on selge, otse masendav oma seesmise monumentaalsusega, seesmise loogika ja reaalsusega»⁷². Näidendi vastuvõtt oli väga soe ja külastatavus rohke.

Väga palju tähelepanu pöörati M. Gorki näidendi «Põhjas» viimasele lavastusele vanas ühiskonnas.

Kolmekümnendate aastate teisel poolel tõusis «Vanemuise» teatri kunstiline tase uuesti. 1938. aastal esitas teater Kaarli Aluoja lavastusel jälle kord «Põhjas». «Maksim Gorki «Põhjas» ulatub iga vaatejani, vaimustades Pariisi, New Yorki, Melbourne'i ja Rio de Janeiro't» — nii kõneles näidendist selle vaimustatud tutvustaja kohe pärast esietendust⁷³. Suure tunnustuse andis kirjanikule ja teosele teatriarvustaja, leides õigusega neis «piltides» ajalugu, mida enam ei ole tänapäeva Venemaal⁷⁴. «Tuleb arvestada ka seda,» kirjutas J. Semper, «et Gorki tegelaste lõbus-kurbade maskide taga ikkagi on väga palju põlisinimlikku ja iganematut, ning et kogu teos ise on tihe, sügav, tüüpiderikas ja ka mõtteilt mõjukas.»⁷⁵ Lavastus võitis üksmeelse tunnustuse ja selle mõju vaatajaisse pidi olema sügav.

Lavastuse aluseks ei olnud probleemiasetus, vaid inimeste kujutamine. Seetõttu kannatas ilmselt teose projekteerimine olevikku ega lasknud lahenduse otsimist vaatajate südameid eriti valutama panna. Vaatajail valitses selles olukorras ülimalt selge arusaamine, et Venemaal ei ole enam ligilähedaltki näidendis kujutatud olukordi. Kuid niisama jonnakalt tungis teadvusse võrdluseks teine tunne: aga meil on veel. Meie maa olevikku oli selles mõttes üsna visalt populariseerinud O. Lutsu «Tagahoovis», eriti ka menuka lavastuse abil. Selle võrdluse tõttu kujunes «Põhjas» lavastus mõtlemapanevaks, ja 1938. aasta lõpus ning 1939. aasta alguses oli rahulolematu Eesti kodanliku diktatuuri vastu üsna üldine ja revolutsioo-

⁷¹ Ed. Reining, Tormi eel. «Rahva Sõna» 20. IX 1933, nr. 121.

⁷² Oskar Kurmiste, Gorki uus näidend Töölisteatris. «Rahva Sõna» 23. IX 1933, nr. 122.

⁷³ Jüri Šumakov, Üks laineid löönud teos. «Postimees» 30. X 1938, nr. 295.

⁷⁴ M. Jürnal, «Põhjas». «Postimees» 1. XI 1938, nr. 296.

⁷⁵ J. Semper, Vanemuise teatri sügishooaeg. «Looming» 1939, nr. 1, lk. 113.

niline olukord jällegi küpsemisel. Neil eeltingimustel oli näidendil revolutsiooniliste tunnete õhutajana taas samasugune teene, kui sel oli olnud 1903. ja 1904. aastal Tallinna lavastuses. Sellega oli M. Gorki suure näidendi ring Eestis läbi: see oli jõudnud samuti revolutsiooni kuulutaja ossa nagu esimeseski lavastuses, olgugi et nüüdses olukorras näidendil ei võinud olla enam nii kesket ja juhtivat osa rahvahulkade ideoloogilises küpsemises kui kolmkümmend viis aastat varem. Selle näidendi missioon on seega Eesti teatrites olnud ajalooliselt suur, selle ettevalmistuse osa suurteks pööreteks on olnud ainulaadne. M. Gorki «Põhjas» on oma lavastustega andnud suure näite teatrikunsti rakendatavusest rahva üheaegseks esteetiliselt teenindamiseks ning revolutsioonilise energia äratamiseks.

Uue sajandi algusaastail said M. Gorki teosed eesti lugejale mitte ainult tuttavaks, vaid ka omaseks. Siis järgnes kirjaniku uute teoste tutvustamisel kestev mõn. Kuivõrra M. Gorki teosed vanadeski väljaannetes olid kättesaadaval, olid need kirjaniku nooruse pöördeliselt kaasakiskuvad teosed. Kolmekümnendail aastail leidis M. Gorki uuesti palju tähelepanelikke lugejaid, kuid nüüd juba Nõukogude Liidu, sotsialismimaa kirjandusliku esindajana. Nii enne kui pärast surma mõjus M. Gorki kaasa Eesti fašismivastases võitluses, ja selles olukorras omandas ta suure lugejaskonna juures maailma demokraatia südametunnistuse kõla⁷⁶. Aga demokraatia mõiste oli muutunud: see ei olnud enam traditsiooniline kodanlik demokraatia, rikka ja vaese ühesugune õigus leiba varastada ja silla all magada (Anatole France), vaid sõna «demokraatia» omandas uue mõiste — inimkonna igakülgse vabastamise, sotsialismi mõtte. See mõte oli juhtiv varstises juunipöördes.

M. Gorki teoste uusi tõlkeid ilmus ajavahemikul 1918—1940 Eestis raamatu kujul kahel korral: kümme itaalia muinasjuttu pealkirjaga «Muinasjutud elutööst» (1921) ja «Ema» (1936); peale selle kogumikus ilmunud «Danko» (1931). Perioodikas lisandusid neile veel üks itaalia muinasjutt (1921), «Surnumatja» (1925), üks vene muinasjutt (1927) ja jutustus «Önn» (1930). Uute tõlgete hulgas tuleb arvestada ka ainult teatri kaudu levitatud näidendit «Jegor Bulõtšov ja teised» (1933).

Uutes tõlgetes ilmunud teosed, hoolimata sellest, et «Ema» oli enne 1940. aastat M. Gorki kõige mahukam teos eesti tõlkes, moodustasid hoopis väiksema mahu kui esimesel Gorki tutvustamise perioodil ilmunud tööd ning jõudsid kokkuvõttes «Teoste» ühe kõite umbkaudse suuruseni.

Kolmekümnendate aastate arengus oli M. Gorki teostel Eestis analoogiline osa kui ta esimestel tõlgetel 1905. aasta ettevalmistamisel ja ärasaatmisel. Väljapaistev mõju oli nüüd kahel näidendil — «Jegor Bulõtšov ja teised» ning «Põhjas» — ja romaanil «Ema». Eriti romaanil «Ema» oli uutes olukordades suur kasvatajane ja organiseeriv tähendus revolutsiooniliste tunnete, aga ka revolutsioonilise teadvuse levitajana.

1940. aasta juunipöörde teostajate ja edasiarendajate ühe osa ideoloogilises ettevalmistamises ja sellele revolutsiooniliste ideede sisendamises kui ka revolutsioonilisele tegevusele õhutamises oli M. Gorki kodanliku Eesti lõppaastail jõudnud sellesse ossa, mille kirjanik ise oli oma teoste kõrgeimaks ülesandeks seadnud: elu kujundamisele oma teoste abil.

Nelja kümnendiga oli Maksim Gorki omandanud eesti kirjanduses ja elus välja-paistva osa. Tema vahendusel sai Eestis tuttavaks sotsialistliku realismi meetod. Just romaan «Ema», kus sotsialistliku realismi idee esmakordselt on suure selgusega avaldunud, sai teoseks, mille najal kasvas uusi võitlejaid sotsialismi eest, ja see teos on ka Eestis andnud mitmele lugejale esimese tõuke uue ühiskonna teadlike ehitajate hulka astumiseks.

⁷⁶ Vox humana, Maailma demokraatia südametunnistus. «Nädal Pildis» 13. IV 1938, nr. 7, lk. 151; 155.